

CONCEPTUL DE LITERATURĂ FANTASTICĂ. REPERE TEORETICE

Marius-Valeriu GRECU
Universitatea din Pitești

Résumé : *La définition du fantastique dans la littérature suppose la discussion du statut et de la condition de celle-ci, en partant du rapport fondamental : art-réalité, à la théorie du 'mimesis' aristotelique.*

Le fantastique est une catégorie esthétique, présentant des affinités avec l'étrange, le miraculeux, le fabuleux féerique, l'allégorique, l'absurde, le comique, le grotesque, l'enigmatique et le sensationnel.

Les rapports d'entre le fantastique et les catégories esthétiques apparentées ont été expliqués, au cours des années, par les esthéticiens, les critiques et les historiens littéraires.

Le fantastique dans la littérature représente, par rapport avec le réalisme, un symbole de l'esprit humain.

Mots-clés: *fantastique, mimesis, réalité*

Definirea fantasticului impune discutarea statutului și condiției literaturii, pornind de la problema raportului fundamental :artă - realitate, la teoria "mimesis"- ului aristotelic, esențial valabilă și astăzi, dar răstălmăcită și interpretată diferit.

Aristotel (384-322 î.e.n), în *Poetica* sa, o lucrare de logică, dezvoltă aplicativ teoria "mimesis" -ului, însă, comparând istoria cu poezia, afirmă și un alt punct de vedere decât acela al imitației, anume cel al unei arte concepute ca o prelucrare a realității, în sensul unei reliefări a caracterelor ei necesare , deoarece poezia înfățișează lucrurile așa cum ele ar fi trebuit să se întâmple, pe când istoria înfățișează fapte aievea întâmplate.Poezia prelucrează deci realitatea, apropiind-o de idealul ei etern și necesar, deoarece poetul concepe tipurile generale ale lucrurilor ca pe niște produse ale minții noastre.Temeiul de observație pe care își clădește adevărurile sale îl alcătuiesc eposul homeric și tragedia greacă din veacul al V-lea î.e.n El fixează statutul, condiția literaturii, care este **imaginea**.**Imaginația**, după Aristotel, lucrează în "marginile verosimilului și necesarului", amendând ideea artei ca imaginație și definind-o (imaginația, n.n) ca o categorie estetică prin "verosimil" și "necesar", identificând "verosimilul" cu " posibilul" și "plauzibilul", în timp ce " necesarul " desemnează un raport de cauzalitate. Comentând *Odiseea*, pentru prima dată el intuiește fantasticul, dar nu știe să-l numească, oprindu-se "la jumătatea drumului nehotărât și perplex", după cum afirma **Benedetto Croce** în *Estetica* sa.

Pentru a defini natura fantasticului, trebuie realizată disocierea conceptelor de "imaginație" și "fantezie".

După Ovidiu Ghidirmic, "Dicotomia imaginație-fantezie trebuie să constituie punctul obligatoriu de plecare, pentru o posibilă definiție a "fantasticului", punct de pornire cerut de însăși etimologia cuvântului (gr. Phantasia).

Identificarea și considerarea acestor două concepte, ca fiind cvasisinonime, a dăinuit multă vreme, însuși Aristotel nu reușise disocierea "fanteziei" de "imaginație".

În istoria esteticii, problema disocierii a început să se pună odată cu romantismul german, la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Friedrich Wilhelm Schelling (1775-1854), reprezentant al filozofiei clasice germane, făcând distincția dintre o "imaginație primară" și "una secundară.", a pus în evidență coordonatele majore ale unei filozofii a mitului și , în general, a culturii.

Considerând **fantezia** o facultate superioară, creatoare, necondiționat liberă și riguroasă, fără să conțină nimic anarhic, **August Wilhelm Schlegel** arăta că **mitul** este întotdeauna o imagine a acestuia, deci un produs anterior conceptului, o vedere asupra naturii și lumii care aparține unei națiuni întregi.

Și pentru **Jean Paul Richter**, “fantezia” este o facultate superioară, sintetică, în timp ce “imaginația” n-ar fi decât un fel de “memorie” vie.

După romanticii germani, “fantezia” ar fi specifică geniului, pe când “imaginația” n-ar presupune decât simplul talent.

Romantismul englez inversează raportul, **Coleridge** fiind primul care teoretizează dicotomia **imaginație-fantezie**. Imaginația creatoare este principala facultate a geniului, îndeplinind o funcție unificatoare și mediind între rațiune și intelect, pe când fantezia îndeplinește o funcție de juxtapunere a unor materiale gata formate, fiind o formă a memoriei, emancipată de ordinea temporală și spațială, asociată talentului, pe când imaginația este specifică geniului.

În estetica italiană, care se va situa pe pozițiile romantismului german, se va produce adevărata reabilitare a fanteziei, **Geambattista Vico** scoțând în evidență, pentru prima dată, superioritatea conceptului de fantezie creatoare.

Atât **Francesco de Sanctis** (în **Istoria literaturii italiene**), cât și **Benedetto Croce** se declară drept continuatori, atât ai romantismului german, cât și ai lui **Vico** în problema dicotomiei **imaginație-fantezie**.

Francesco de Sanctis distinge două tipuri esențiale de imaginație, una inferioară, mecanică și analitică, și alta superioară, organică și sintetică, pe care o numește “fantasia”. Imaginația este producătoare de imagini, pe când fantezia este creatoare de fantasmе, forme mai înalte și mai eterate ale primelor.

Pentru **Croce**, în **Estetica** sa, imaginația are un caracter mecanic, pe când fantezia reprezintă facultatea de sinteză și creație, prin excelență, a poetului.

Jean Starobinski, reprezentant al școlii de la Geneva, întreprinde un scurt istoric al conceptului de imaginație, din unghiul de vedere al psihologiei și filozofiei. El face disociația între două tipuri de “imaginație”, între “imagarul minim, inseparabil de orice creație literară” și o “imaginație sporită (cea a ficțiunilor delimitate)”. “Imagarul minim” este, de fapt, “imaginația” propriu-zisă, care conlucrează cu funcția realului, ce constituie baza operelor considerate, de regulă, “realiste”, pe când “imaginația sporită”, numită și “potențată”, este caracteristică “ficțiunilor delirante”, care tinde până la ruperea de real și este echivalentă cu “fantezia”, imaginație artistică creatoare de literatură fantastică de-a lungul secolelor.

Roger Caillois și **Tzvetan Todorov**, considerați cei mai redevabili teoreticieni ai geniului, au încercat să realizeze un fel de “fenomenologie” a fantasticului, urmărind să pătrundă în esența acestuia.

Roger Caillois, un spirit cartezian, încearcă să elucideze teritoriul atât de ambiguu și de echivoc al fantasticului. El exclude din sfera fantasticului veritabil fantastical voluntary, “voit”, rezultat mai mult al voinței și mai puțin al inspirației, deoarece nu răspunde unor impulsuri interioare ale artistului, considerându-l un fantastic “mecanicist”, inautentic, deoarece presupune mai mult dexteritate, îndemănare și meșteșug. Tot în sfera pseudo-fantasticului include **fantasticul instituțional**, adică “miraculosul din basme, din legende, din mitologie”, o formă care trebuie exclusă din sfera fantasticului autentic. Din exces, teoreticianul francez respinge o componentă esențială a literaturii fantastice, **fantasticul mitologic**. El distinge, în evoluția literaturii fantastice universale, trei mari etape: **basmul**, **povestirea fantasticului propriu zisă** și **povestirea științifico-fantastică**.

Un alt contemporan, Tzvetan Todorov, în cadrul esteticii literare face distincția dintre genurile “istorice” (recunoscute de estetica clasică) și genurile “teoretice”, incluzând literatura fantastică în acest gen “teoretic” și o analizează din punct de vedere verbal, sintactic și semantic. El prezintă și sistematizează rețelele tematice ale literaturii fantastice, punctând, totodată, deosebirea dintre propria-i metodă și cea a criticii tematice și definește fantasticul prin estetica receptării. “Fantasticul este ezitarea cuiva care nu cunoaște decât legile naturale puse față în față cu un eveniment în aparență supranatural”, precizează Todorov. Ezitarea între o explicație prin cauze naturale și alta prin cauze supranaturale, dând posibilitatea de a opta pentru una sau alta din soluții, generează efectul fantastic. Fantasticul se produce atunci când se împlinesc trei condiții: ezitarea cititorului, ezitarea personajului și asigurarea oricărei interpretări poetice sau alegorice. Cititorul trebuie să fie unul abstract, implicit și care să se identifice cu personajul principal, și numai ezitarea acestuia trebuie să ne intereseze în definirea fantasticului. Pentru producerea efectului fantastic, ezitarea cititorului și respingerea oricărei interpretări poetice sau alegorice sau cele două condiții obligatorii, iar ezitarea personajului principal este o condiție facultativă.

Tzvetan Todorov, ca și Roger Caillois, dar cu alte mijloace, încearcă să definească un fantastic pur, practicând tot metoda reduționistă, însă aduce o inegalabilă contribuție prin analiza excepțională consacrată temelor fantasticului: temele “eului” și temele “tuului”. Temele “eului” cuprind un grup de teme reflectând raportul eu-lume (cosmos) și intră ființele supranaturale, hazardul (soarta, destinul), levitația, delirul imagistic, sciziunea conștiinței, motivul dublului, jocul cu timpul și spațiul, onirismul, confuzia între vis și realitate, teme legate de sistemul de percepție și în special de vedere (“teme ale privirii”). În rețeaua “tuului” intră temele care reflectă raportul dintre eu și celălalt (inconștient) : sexualitatea și moartea.

În critica sociologică, fantasticul este definit ca o tulburare a raportului “reflectare/ogindire” și printr-o trăire mai intensă, în spiritul în care Edgar Allan Poe vorbea de o “experiență a limitelor”. Este meritul acestuia de a fi recunoscut că lirismul poate aspira la expresia absolutului, chiar fără să se întrebuițeze categoriile poeziei filozofice. În "Principiul poetic", Poe denunță cu energie “deosebirile abisale între modul de acțiune al adevărului și poeziei”, recunoscând celui din urmă un conținut transcendent, de vreme ce el nu se rezolvă “nici în priveliști, nici în sunete, nici în parfumuri, nici în culori”.

Între realism și fantastic deosebirea ține de intensitatea trăirii, de unde Franz Hellens vorbea de un “fantastic real” (Le fantastique réel, 1967), tot astfel cum, inventând termenii, Marin Beșteliu susține, în extenso, un “realism fantastic” (Realismul literaturii fantastice, 1975).

Se desprinde adevărul că fantasticul este consubstanțial și, totodată, antitetic cu realismul, având contingențe și prezentând afinități cu straniul, terifiantul, miraculosul, fabulosul feeric, enigmaticul, alegoricul, absurdul, grotescul și chiar cu senzaționalul. (Al. Philippide, Fantastic și senzațional, în “Contemporanul”, nr.8/1969).

Deci fantasticul apare, de regulă, împreună, prin contaminare, cu aceste categorii de care, neexistând un fantastic pur, este greu de despărțit. În concluzie, se poate spune că există mai multe tipuri de fantastic (asociat categoriilor expuse mai sus). În funcție de definiția dată literaturii fantastice, fantasticul fiind “o dispoziție a spiritului uman, dintotdeauna și de pretutindeni”.

Elocventă este și situația mitologiilor prestigioase ale antichității, saturate de elemente fantastice care se circumscriu sferei fantastice a literaturii, numită “fiica mitologiei” de Mircea Eliade. Fantasticul mitologic și-a păstrat vigoarea din vremurile

îndepărtate și până astăzi, revalorificarea și reinterpretarea vechilor mituri constituind un nesecat izvor de inspirație, deoarece “ Mitul este o realitate culturală extrem de complexă care poate fi abordată și interpretată în perspective multiple și complementare”. Istoricul religiilor, **Mircea Eliade**, acordă o atenție deosebită mitului, afirmând că “Mitul povestește o istorie sacră; el relatează un eveniment care a avut loc în timpul primordial, timpul fabulos al începuturilor... Mitul nu povestește decât despre ce s-a întâmplat realmente... Persoanele miturilor sunt ființe supranaturale... Miturile relevă așadar activitatea lor creatoare și dezvăluie sacralitatea (sau numai caracterul supranatural al operelor lor). În fond, miturile descriu diversele și uneori dramatice izbucniri în lume a sacralului (sau supranaturalului)”.

Un alt filozof român, **Lucian Blaga**, consideră că miticul și magicul nu vor dispărea niciodată din conștiința umanității, deoarece sunt forme permanente ale spiritualității. El face distincția dintre gândirea mitică și gândirea magică, mitul reprezentând “încercarea de a releva un mister cu mijloace de imaginație”, pe când magicul conține “ o convertire imaginară a misterului” și presupune ideea unei “substanțe magice”, a unei “puteri magice”. Nu se condiționează reciproc miticul și magicul în orice situații, existând “mituri fără motive magice” și “magie fără motive mitologice”, după cum există și “forme mixte de întrepătrundere a mitului cu motive magice”. După **Blaga**, ideea magicului este “cea mai polivalentă idee a spiritului uman”, la care a recurs “poezia mare a tuturor timpurilor”, magicul fiind “sarea oricărei culturi”. “O cultură se umple de magie, ca buretele de apă”.

Teoreticianul rus, **V.I. Propp**, evidențiază raportul dintre mit și basm și consideră mitul ca unul din izvoarele basmului, iar **G. Călinescu** arată că basmul “este departe de a fi o manifestare a primitivului”, considerându-l posterior mitologiei. Fantasticul basmului constă în prezența unor “ființe himerice, înzestrate cu puteri supranaturale, de obiecte cu virtuți magice și de unele acțiuni specifice ca 'metamorfoza' și 'proteismul’”.

La întrebarea în ce măsură literatura română manifestă **o vocație a fantasticului**, au răspuns Al. Philippide, Eugen Simion, Adrian Marino, Marin Beșteliu, Ovidiu Ghidirmic ș.a, unii considerând că fantasticul ocupă un loc neînsemnat în literatura română (Philippide, Marino), alții, dimpotrivă, consideră că fantasticul este o predispoziție a spiritului uman, manifestându-se în toate literaturile, ca atare, există o vocație a fantasticului în literatura română, ilustrând-o cu operele unor scriitori precum M. Eminescu, L. Rebreanu, Mihail Sadoveanu, Mircea Eliade, care au elaborat opere de notorietate, în care fantasticul ocupă o pondere însemnată.

-Bibliografie-

- Blaga, L., *Despre gândirea magică*, 1941
Caillos, R., *În inima fantasticului*, Ed. Meridiane, Buc., 1971
Călinescu, G., *Estetica basmului*, 1965
Croce, B., *Estetica*, Ed. Univers, Buc., 1970
Eliade, M., *Aspectele Mitului*, 1978
Ghidirmic, O., *Moștenirea prozei eminesciene*, Scrisul Românesc, Craiova, 1996
Ghidirmic, O., *Proza Românească și vocația fantasticului*, Scrisul Românesc, Craiova
Starobinski, J., *Relația critică*, Ed. Univers, Buc. 1974
Todorov, T., *Introducere în literatura fantastică*, Ed. Univers, Buc., 1973